

ON SEKİZİNCİ YÜZYILIN ŞARTLARI İÇİNDE MAHTUMKULU

Mahtumkulu Under the Circumstances of Eighteenth Century

*Mehmet TEMİZKAN**

ÖZET

On sekizinci yüzyıl, Türkmenlerin en sıkıntılı olduğu dönemlerden biridir. Bu sıkıntının birkaç kaynağı vardır: İran ve Hive saldırıları, iç çekişmeler ve yerleşik hayata geçiş. Bağımsız ve güçlü bir devletin bulunmaması da, bu sıkıntılarla mücadele etmeyi güçleştirmiştir. Mahtumkulu, önce bir Türkmen devleti kurulmasını, bunun için de Türkmen boylarının birleşmesi gerektiğini düşünmüştür. “Türkmen birliği” ideali, şiirlerinden önemli bir kısmının temasını oluşturmuştur. Daha sonra sağlanan “Türkmen birliği”nde, Mahtumkulu’nun çabalarının ve şiirlerinin payı büyüktür. Onun, yaşadığı dönemin ürünü olan pek çok şiiri bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkmen, birlik, on sekizinci yüzyıl, Mahtumkulu, şiir.

ABSTRACT

18th century has been one of the most troublesome eras for Turkmen people. Iranian and Hives attacks, domestic controversies and transition to sedentary life were some of the reasons of the troubles. Additionally the lack of a sovereign and powerful state made it more difficult to cope with the problems. Mahtumkulu wished to set up a Turkmen state and he was aware that to realize this aim, unity of Turkmen’s tribes was required. That’s why the ideal of “Unity of Turkmens” is one of the important themes of his poems. The role of Mahtumkulu’s efforts and poems is very vital in soon-realized Turkmen unity. He has got lots of poems as a output of the are he has lived.

Keywords: Turkmen, unity, 18th century, Mahtumkulu, poem

I. Giriş: Türkmenler ve On Sekizinci Yüzyılda Türkmenistan

Türkmen, Müslüman olan Oğuzlara Müslüman olmayan Oğuzların verdiği isimdir. Oğuzların liderlerine “yabgu” denilmektedir. İlk Oğuz devletinin başkenti de Sirderya kıyısındaki “Yangı Kent”tir. Yabgu, Müslüman olup Türkmen adını alan Oğuzlar üzerine yürümüş; Selçuk Bey de onlara sahip çıkmıştır. Türkmenler, Selçuk Bey’in önderliğinde Horasan ve Hazar’a doğru göç etmeye başlamışlardır. Çağrı ve Tuğrul kardeşlerin idaresinde Gazneli Devletini 1040 yılında Dandanakan’da yendikten sonra da, kurdukları devlete Selçuk Bey’in adını vermişlerdir. Büyük Selçuklu Devleti, Hazar’dan Akdeniz kıyılarına kadar uzanan büyük bir devlet haline gelmiş; ancak batıda Haçlılarla ve Bizans’la uğraşmak zorunda kalmaları, bugünkü Türkmenistan coğrafyasında kalan Türkmenleri ihmal etmeleriyle

* Doç. Dr.; Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

sonuçlanmıştır... Bunlar yaşanırken, Moğol saldırıları söz konusu olmuş ve bir süre Moğolların, bir süre de İlhanlı Devletinin idaresi altında yaşayan Türkmenler, on yedinci yüzyıla kadar -kısmen- rahat bir hayat sürmüşlerdir. Bu yüzyılın ortalarına doğru, Türkmenlerin güçlenmesinden rahatsız olan İran Şahlığı ve Hive Hanlığı, Türkmenlere hücum etmeye başlamışlardır. Gerek İran’da hâkimiyeti ele geçiren Nadir Şah, gerekse Hive hanı Ebulgazi Bahadır Han, Türkmenlere çok sıkıntı çektirmiş, çok kan dökmüşlerdir.¹ Mahtumkulu’nun

*Dağdan aşıp kızılbaşın ordası,
Güzel ilim virân kıldı neyleyin.*² (239)

ve

*Dileğim duş eyle güzel Allahım,
Ergsin boldu gitti kızıl başımız.*³ (192)

gibi söyleyişleri, yaşanan bu acıların ürünüdür.

Mahtumkulu’nun yaşadığı on sekizinci yüzyıl, on yedinci yüzyılın her bakımdan bir devamı durumundadır. Yukarıda özetlemeye çalıştığımız “dış tehditler” yanında, Türkmen boyları arasında süregelen “iç çekişmeler” de sona ermiş değildir. Merkezî bir otoritenin, yani güçlü bir devletin bulunmaması, halkın hem “dış tehditler”den hem de “iç çekişmeler”den kaynaklanan sıkıntılar yaşamasına sebep olmuştur. Yerel idarecilerin zalimliği, aç gözlülüğü ve keyfî davranışları karşısında elinden bir şey gelmemesi, halkta karamsarlık ve ümitsizlik psikolojisinin oluşmasına yol açmıştır. Üzerinde durulması gereken hususlardan biri de, Türkmenlerin on yedinci asrın sonlarına doğru başlayan “yerleşik hayat”a geçişlerinin, bu yüzyılda da devam etmiş hatta hız kazanmış olmasıdır. Dolayısıyla “dış tehditler”den, “iç çekişmeler”den kaynaklanan sosyal ve siyasî huzursuzluklara, “yerleşik hayat”a geçmekten kaynaklanan sıkıntılar da eklenmiştir... Mahtumkulu, işte böyle bir ortamda doğmuş, yetişmiş ve eser vermiştir.

II. On Sekizinci Yüzyılın Şartları İçinde Mahtumkulu

Pek çok Türkmen şair gibi, Mahtumkulu’nun da doğum ve ölüm tarihleri kesin olarak bilinmemektedir. 1730’lu yıllarda doğduğu ve 1780’li yıllarda da vefat ettiği kabul edilmektedir. Yani o, her bakımdan tam bir on sekizinci yüzyıl şairidir. Onun edebî şahsiyetini ve eserlerini daha iyi anlayabilmek için, yaşadığı dönemin -yukarıda özetlemeye çalıştığımız- siyasî şartlarını göz önünde bulundurmakta fayda vardır.

Mahtumkulu, dış kaynaklı tehditlere karşı koyabilmek ve iç çekişmelere de son verebilmek için, bağımsız bir Türkmen devletine sahip olmak gerektiği kanaatindeydi. Şiirlerinde, devlet sahibi olma fikrini ya da idealini çok sık dile getirmiştir. Bunun için de, Türkmen boylarının kendi aralarındaki çekişmelere son vermesini, söz konusu ideal etrafında birleşip kenetlenmesini gerekli görmüştür. Aslında, devlet sahibi olma fikrinin babası, Mahtumkulu’nun babası olan Azad’dır. O, yazdığı “Vagz-ı Azad”da, devlet fikrini açıklamakla kalmamış, kurulacak olan devletin hangi temeller üzerinde yükselmesi gerektiğine de işaret etmiştir. “Vagz-ı Azad, dört bölümden oluşmaktadır. Eserin ilk bölümünde, Türkmen halkının bağımsızlık ideali anlatılmaktadır.”⁴ Önce, padişahın vasıfları üzerinde durulmakta;

¹ Mehmet Saray, **Türkmen Tarihi**, Nesil Matbaacılık, İstanbul 1993, s. 12-16.

² Himmet Biray, **Mahtumkulu Divanı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, s. 239

³ **Age**, s. 192.

⁴ **Türkmen Şiiri Antolojisi**, Haz: Fikret Türkmen, Gurbandurdı Geldiev, TÜRKSOY Yayınları, Ankara 1995, s. 56.

daha sonra da halkın padişaha itaat etmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Padişahın varlığı ve halkın padişaha itaat etmesi, ancak bir devletin var olmasıyla mümkündür.

*Patışa kim bolsa ger adlı anın,
Yer yüzünde sayasıdır tanrının.
Adlından bolsa halayık cümle şat,
Dergehinde tapsa mazlumlar murat.
Hak Tagalanın söver bendesi bil,
Ol Resul ummatlarının hası bil.
Mehri anın Hak tagala mihridir,
Gahrı anın Hak tagala gahrıdır.
Din övinin sakçasıdır patışah,
Ol sebep “emrin tutun” diymiş ilah.
Ahl-ı dini kim soltanı yok,
Suratı menzer içinde canı yok.
Mümin eyler kim anın soltanı yok,
Eyle sagın kim, goyun çopanı yok.
Bir ekin sakçısı gözlemese,
Ya haberdar gözledip sözlemese.
Ol ekin bolgay harap der-sagatı,
Sakçı bolganın bolar mı rahatı.⁵*

“Eserin ikinci bölümünde cömertlik, hayırseverlik gibi konular işlenmektedir. Bunun sebebi de, bağımsız bir devlet kurulduktan sonra, kervansaraylar, köprüler, su yolları, mescitler, medreseler yaptırma gereği ve bunun da yardımlarla başarılabilir olmasındır.”⁶

Azadı'nın hem oğlu hem de talebesi olan Mahtumkulu, babasından -adeta- miras olarak aldığı “devlet” fikrini işlemiş ve olgunlaştırmıştır. Biraz önce de ifade ettiğimiz gibi, yapılması gereken ilk şey, boylar arasındaki çekişmelere son vermek ve onların bir ideal etrafında birleştirmelerini sağlamaktır. Şairin şu dörtlükleri, bu amaca hizmet etmek üzere kaleme alınmış olmalıdır:

*Birbirini çapmak ermes erlikten,
Bu iş şeytânîdir, belki körlükten,
Ağzalalık ay(ı)rır ili dirlikten,
Devlet dönüp, nöbet pişmâna gelgey.⁷
Türkmenler bağlasa bir yere beli,
Kurutur Kulzumu deryâ-yı Nili,*

⁵ Age, s. 62-64.

⁶ Age, s. 56.

⁷ Himmet Biray, age, s. 452.

*Teke, Yomut, Göklen, Yazır, Alili,
Bir devlete kulluk etsek beşimiz.⁸*

Gerek birliği sağlamak gerekse dışarıdan gelen saldırılara karşı koyabilmek için, Türkmen ruhunun okşanması, diriltilmesi ve canlı tutulması gerekmiştir. Türkmen ruhu ve Türkmenlik şuuru, çeşitli boyları birleştirecek ortak bir ideoloji olarak görülmüştür. Mahtumkulu'nun bu ruhu yücelten ve bunu yaparken boy farkı gözetmeksizin Türkmen olan herkesin gururunu okşayan şiirleri, oldukça fazladır:

*Ceyhun bile bahr-ı Hazar arası,
Çöl üstünden eser yeli Türkmenin;
Gül goncası, kara gözüüm karası,
Kara dağdan iner seli Türkmenin.
Ol merdin oğludur, merttir pederi,
Koroğlu kardaşı, sarhoştur seri,*

*Dağda, düzde kovsa, sayyatlar diri,
Alabilmez, yolbars oğlu Türkmenin.
Tireler kardaştır, uruğ yarıdır,
İkballer ters gelmez Hakkın nurudur,
Mertler ata çıkırsa, savaş sarıdır,
Yav üstüne yörer yolu Türkmenin.⁹*

Mahtumkulu, bağımsız bir Türkmen devleti kurma yolunda mücadele eden Çovdur Han için, üç şiir yazmıştır. Çok şey beklediği Çovdur Han'ın vefatı üzerine yazılmış olan bu şiirler, şairin, boyları birleşmiş, bağımsızlığını kazanmış bir Türkmenistan idealine ne kadar bağlı olduğunu göstermesi bakımından da önemlidir.

Çovdur Han'ın ölümü, şairi derinden sarsmıştır. Katbettiği, sadece Çovdur Han da değildir. İki oğlundan biri yedi, diğeri de on iki yaşında ölmüştür. Ayrıca, iki ağabeyi de, Afganistan'da düşmanlar tarafından öldürülmüştür. Bir de, iki kız kardeşini ve kız kardeşinin eşini aynı gün kaybetmiş olan Mahtumkulu, bu kadar acıya rağmen ayakta kalmayı başarabilmiştir. Bunda, fikrî kimliğinin veya şahsiyetinin diğer bir yönünün, tasavvufî kişiliğinin payı oldukça büyüktür. Şairin mizacı, tasavvufa uygundur. Akrabalık bağı bulunan ya da bulunmayan yakınlarının ölümü de, zaten meyilli olduğu dine ve dinin tasavvufî yorumuna sığınmasına, böylece ruhunu teselli etmesine zemin hazırlamıştır. Ayrıca, on sekizinci yüzyılın şartları da, sorumluluk sahibi bir aydın olan Mahtumkulu'nun, halka kaynağı din ve tasavvuf olan mesajlar vermesini gerektirmiştir. Divanındaki şiirlerin önemli bir kısmı, konusu din ve tasavvuf olan şiirlerdir.

Bunlardan biri olan “*Turgıl Dediler*” başlıklı şiirinde, bir gece yarısı, gelen dört atlı tarafından uykudan uyandırıldığını ve bir “fırsat çayı”na götürüldüğünü söylemektedir. Burada, Hz. Muhammed'i görmüş, Hz. Alî elini tutmuş ve ondan mecliste bulunanların adlarını tek tek sormuştur. Mecliste bulunanlar, şunlardır: Hz. Muhammed, Selim Hoca, Baba Selman, Baba Züryat, Veysel Karanî, Bahaeddin Nakşibendî, Zeñni Baba, Çâr-yar ve yüz yirmi dört bin enbiya. Bu mecliste, şair şu hitaba mahzar olmuştur:

⁸ Age, s. 192.

⁹ Age, s. 193-194.

*Resulullah aydı: Yâ Şâh-ı Merdân
Eyâ Selim Hoca, yâ Baba Selman
Ebu bekr_i Siddık, yâ Ömer, Osman
Bu kulun maksadın bergil dediler.¹⁰*

Hız. Peygamber'in bu emri üzerine, Selim Hoca ve Baba Selman, şaire "piyale"yi sunmuşlar; içtiği bade ile akıl kamburundan kurtulan Mahtumkulu'na "arşta ve ferşte ne varsa görmesi"ni söylemişlerdir. O, kendi ifadesiyle "yerin damarına", "arşın kemerine" nazar edip Ceberut âleminde de Celil'in sırlarını seyretmiştir. Hayal ettiği her şeyi bir anda elde etme, baktığı her yere nazar yetirme kudretini kazanmıştır. Kendinden geçmiş bir halde yatarken, uyandırılır ve Hız. Muhammed'in işaretleriyle dört atlı tarafından alındığı yere bırakılır. Son mısra olan "Oğlan Allah yarın bargül dediler" ifadesi, bütün şiirin bir özeti ve sonucu durumundadır.¹¹

"Uçtum Yârenler" başlıklı şiiri de, hemen hemen aynı mahiyettedir. Mahtumkulu, bir Cuma gecesi, düşünde kanat çırpıp göklere çıkmıştır. Üç dörtlükte bulunduğu yerin güzelliklerini anlatan şair, dördüncü dörtlükte "Kırklar"ı gördüğünü söylemektedir. Selam verir; selamını alıp geç otur, derler. Onu aralarına alıp kadehe şarap koyarlar. Sıra ona gelince elini açıp kadehi alır:

*Bilmedim köp mü ya bana az berdi,
Özge âlem, başka bir avaz berdi,
Aşk aldı gönlümü, dile söz berdi,
Ayaktan ayağa düştüm, yârenler.
Mahtumkulu hûşyâr boldum uyandım,
Uyandım, örtendim, tutuştum, yandım,

Ma'nâ pazarında hayata döndüm,
Şirin gazel donun biçtim yârenler.¹²*

Bu ifadelerden anlaşıldığına göre, Mahtumkulu, "Kırklar" elinden bade içmiştir; yani "badeli âşık"lardandır. Pek çok şiirinde, içmiş olduğu bu badenin etkisini görmek mümkündür. Ancak, o, tam bir mutasavvıf da değildir. bir Yesevî, bir Yunus, bir Mevlânâ ... olmaktan uzaktır. Daha önce de söylediğimiz gibi, mizacı tasavvufa meyilli olmakla birlikte, hem mizacı hem de yaşadığı dönemin şartları, saydığımız isimler ayarında bir mutasavvıf olmasına izin vermemiştir. Şahsî kanaatimiz, Mahtumkulu'nun, Yunus'tan çok, mutasavvıf olmadığı halde şiirlerini tasavvufî sembollerle ören Fuzulî'ye daha yakın olduğu yönündedir. Mahtumkulu'nun tasavvufî kimliğini bütün açıklığıyla yansıtan şu şiir, bu kanaate ulaşmamızı sağlayan en kuvvetli delil veya dayanaktır.

BÜRYÂNE BOLDUM İMDİ

*Aşk ateşine düştüm, pervâne boldum imdi,
Şevkin közüne köydüm, büryâne boldum imdi,
Cismim kebaba döndü, giryâne boldum imdi,*

¹⁰ Age, s. 33.

¹¹ Age, s. 31-34..

¹² Age, s. 36-37.

*Genc isteyenler gelsin, virâne boldum imdi,
Ayrıldım ağyârlardan bî-gâne boldum imdi.
Çıkardım baştan imdi dünya hevesin mutlak,
Ne ferşe ayak bastın, dolan bir özüne bak,
Kül bolup yere savrul, ol güzerde canın yak,
Lâzım oldu okumak “ene’l-hak” ü “mime’l-hak”,
Mey içip meyhânededen mestâne boldum imdi
Dünya menden hezl etmez, men hem behre almaz men,
Odum ötgür, derdim çok, hoşvakt olup gülmez men,
Ağır baha âlemi altı cövde almaz men
Dost kayısı, düşman kayısı, farkın edebilmez men,
Hiç kimse anmaz halim, ayâne boldum imdi.
Bir makama duş boldum, fikr onda fikre battı,
Can onda candan boldu, essinden gidip yattı,
Ceset yolda yok boldu, gönül özün unuttu,
Aşk koşunu yığıp akıl mülkün dağıttı,
Talana berlip aklım, divane boldum imdi.
Mahtumkulu, her zaman neyleyim olmaz giryan,
Fikir lâyına battım, çıkabilmez men bir yan,
Gövre harap, ten türap, gönlümün şehri viran,
Can, ceset, dil, akıldan ayrılıp kaldım üryân,
İş geldi başa düştü, merdâne boldum imdi.¹³*

Şiir, baştan başa tasavvufi sembollerle örülmüştür. İlk kelime, şiirin temasını vermektedir: Aşk. Mutasavvıfın hakikate ulaşmadaki rehberi, aşktır. Aşk, insanı kemale erdirir, “insan-ı kâmil” yapar. Hamurun ekmeğe haline gelmesinde tandırın katkısı neyse, insanın “insan-ı kâmil” haline gelmesinde de aşkın katkısı odur. Şeriatın “akıl”ı ve “ilim”i esas almasına karşılık, tarikat “aşk”ı esas alır. İlimin ya da aklın aşk karşısındaki âcizliğini dile getiren pek çok şey söylenmiştir. Bunların en meşhuru, Fuzulî’ye aittir:

*İlm kesbiyle pâye-i rif’at
Ârzû-yı muhâl imiş ancak
Aşk imiş her ne var âlemde
İlm bir kâl ü kâl imiş ancak¹⁴*

Mahtumkulu da, aşkı askere; akılı da aşk askeri tarafından talan edilen bir mülke benzetmektedir. Şiirin son iki dizesinde, maddî varlığından sıyrılarak “merdâne” olmayı başardığını söyleyen şairin aşk ile merdâne olmak arasında kurduğu bağ, gayet orijinaldir.

¹³ Age, s. 141-142.

¹⁴ Fuzulî Divanı, Haz: K. Akyüz, S. Beken, S. Yüksel, M. Cumber; Akçağ Yay., Ankara 1990, s. 306.

Şiirde, aşığın maddî varlığıyla ilgili kavramlar şöyle sıralanmaktadır: Cisim, can, akıl -fikir-, girye ve dil (gönül). Bunlar arasında, özellikle “girye” (gözyaşı) ile ilgili olarak söyledikleri, şairin tasavvufî kimliğini yansıtmaması bakımından dikkat çekicidir. Aşık, göz yaşı dökerek maddî varlığından sıyrılır. Göz yaşının kanlı olması ise, samimiyeti ve kat edilen mesafeyi göstermesi dolayısıyla, arzu edilen bir durumdur. Çünkü, aşığın hedefi, kendi varlığından bir an önce kurtulmaktır. Fuzulî’ye ait olan şu iki beyit, konuyla ilgili güzel birer örnektir.

*Şeb-i hicrân yanar cânım döker kan çeşm-i giryânım
Uyarır halkı efgânım kara bahtım uyanmaz mı
Gül-i ruhsârına karşı gözümünden kanlı akar su
Habîbim fasl-ı güldür bu akan sular bulanmaz mı¹⁵*

Mahtumkulu da, şiirin ilk bendinde

(...)

*Cismim kebaba döndü, giryâne boldum imdi,
Genc isteyenler gelsin, virane boldum imdi,
Ayrıldım ağyârlardan bî-gâne boldum imdi.*

diyerek, göz yaşı dökmekle Allah’ın dışındaki bütün varlıklar (mâsivâ)dan (ağyâr, burada mâsivâ) uzaklaştığını belirtmektedir. Ancak, şiirin son bendinde her zaman göz yaşı dökmemekten şikayet etmektedir. Bu mısra, şairin mizaç olarak tasavvufa meyilli olduğunu; ancak tam bir mutasavvıf olmadığını açıklamaktadır:

Mahtumkulu, her zaman neyleyim olmaz giryan,

Mahtumkulu’nun Ahmed Yesevî ya da Yunus Emre gibi bir derviş olamaması, mizacı kadar on sekizinci yüzyılın şartlarıyla da yakından ilgilidir. Şartlar, onun köşesine çekilip çile çekmesine izin vermemiş, Türkmenlere hemen her konuda doğru mesajlar vermesini gerektirmiştir.

Söz konusu şartlar, insanlara dünyanın ve dünya nimetlerinin geçici olduğunu, asıl mutluluğun kalıcı âlemde yaşanacağını vurgulamayı gerekli kılmıştır. İnsanların fedakârlık yapmaları gerektiği için, tasavvufun “fedakârlık felsefesi”, şiirlerin ana temaları arasında yer almıştır. Tasavvuf, “ben” duygusunu yok etmeye çalışır. Yıkılan “ben”in yerini, bazen din duygusu, bazen de vatan ve millet aşkı alır. Mahtumkulu’nun “merd” ya da “merdâne” olarak adlandırdığı kişi veya tip, daha çok vatan ve millet aşkı ile doludur. Biraz önce de söylediğimiz gibi, Mahtumkulu, aşk ile merdânelik arasında ilişki kurmuştur: Aşk, “ben”i yok etmiş; “ben”in yerini de vatan ve millet sevgisi almıştır. Kendi “ben”ini terk edemeyenler ise, “nâmert” olmuştur...

On sekizinci yüzyılın önemli hadiselerinden biri de, Türkmenlerin yerleşik hayata geçme maceralarının devam ediyor olmasıdır. Tarımsal faaliyetler de, toprağa yerleşmenin bir sonucu olarak başlamıştır. Bu dönemde yazılan bazı şiirlerde, tarımla ilgili kavramların dinî kavramlarla birleştirilerek kutsallaştırıldıkları görülmektedir. Mesela, Andalıp “Cıkır” (Su Dolabı) başlıklı şiirinde, onu kutsal bir varlık şeklinde tanıtmaktadır:

Hak Tagala zikrin aydar, geceler efgan cıkır

veya

Mehriban bolsa Huda k,mge cıkırnu duş eder

ya da

¹⁵ Age, s. 260.

*Her biri bir lefz ile zikr-i Hudaga zar erur
Biri Subhan diyr, biri elhamdu-lilla yar erur
Digeri “hüv hüv” diyip, bagırları biryan cıkır*

gibi mısralarda, bu endişe açıkça görülmektedir. Dolap gibi, tarım ürünlerinin kutsallaştırılması da söz konusudur:

*“La-ilaha-illalla!” diyip arpa-buğday baş bolar
“La şerike-vahdahu” diyip cugarı hem çeş bolar¹⁶*

Gayıbı'nın “Otuz İki Tohum Kıssası” adlı şiirini de bu çerçevede değerlendirebiliriz.

Benzer ifadeler, Mahtumkulu'nda da bulunmaktadır. Çöl ikliminin hakim olduğu bir coğrafyada, bilhassa tarım faaliyetleri için suyun taşıdığı önem ortadadır. “Yağış bilen yer göğür” diyen şair, muhtemelen yağışın az olduğu ya da tamamen kesildiği bir yılda, şu şiiri yazmıştır:

YAĞMUT YAĞDIR SULTANIM

*Senin dek kâdirden dilek dilerin,
Rahm eyleyip yağmur yağdır, sultanım!
Garibim, gagînim, nâliş eylerim,
Rahm eyleyip yağmur yağdır, sultanım!
Kâdir Allah dökgin nusret bârânı,
Ekinin hem desti, yerin yârânı,
Yerin, göğün, arşın, kürsün sübhanı,
Rahm eyleyip yağmur yağdır, sultanım!*

*Bülbüller mest bolsun âlem ayılsın,
Kaygılar def bolsun, gamlar savulsun,
Nev-şirvan vakti dek cihan yayılsın
Rahm eyleyip yağmur yağdır, sultanım!
Rahmetin eşiği arştan açılsın,
Nurun inip yeryüzüne saçılsın,
Gubar göçsün, âlem gerdi kaçılsın,
Rahm eyleyip yağmur yağdır, sultanım!¹⁷*

Sayıdığımız özelliklerine ek olarak, Mahtumkulu'nun didaktik yönü de vardır. Tavsiyesi, bazen “mert olmak” ve “nâmert olmamak” gibi daha genel; bazen de tek konudadır, yani özeldir. Mesela, sigara içmekle ilgili altı şiiri bulunmaktadır. Bu şiirlerden aldığımız bazı mısralar şöyledir:

*Dostlarım, düşman bilin, alemde bir bardır çilim,
Öyle makbul eylemen, bir garet-i candır çilim.*

¹⁶ Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, Kültür Bak. Yay. , Ankara 1998, C. 10, s. 325.

¹⁷ Himmet Biray, s. 187.

(...)

*Kayda bolsa dovzahılar bezmide bardır çilim.*¹⁸

Dûdkeşler ümmet del dedi Mustafa,

*Hayıftır canına çilim çekmegil.*¹⁹

Mahtumkulu, Mevlâm candan yakındır,

Çilim bir şor sudur, ten bir zemindir,

İman bir tilkidir, gövre bir hindir,

*Tilki tüsse dözmez hinde, çilimkeş.*²⁰

Mahtumkulu, ölerden son bilirler,

Cenaza okamay burnun dilerler,

Sakar diyen câya seni salarlar,

*Nâra döner için dışın, nas atan.*²¹

Bu ve benzeri ifadelerden, Mahtumkulu'nun bireyin sağlığını da düşündüğü ve bireyleri sağlıkla ilgili hususlarda uyarma ihtiyacını hissettiği anlaşılmaktadır. Bunda, elbette, bir eğitimci olmasının da payı vardır. Şair, sigara ile ilgili uyarılarını iki temele dayandırmaktadır: Sağlığa vereceği zarar ve dinin sigara karşısındaki tavrı. Özellikle, sigara içmekle cehenneme gitmek arasında kurmuş olduğu ilişki, önemlidir. Bunlar, o dönemde, Türkmenlerin dinin emir ve yasakları karşısındaki tavrını da yansıtmaktadır.

Mahtumkulu'nun tavsiyeleri arasında, ilk sırada “mert olmak” ve “nâmert olmamak” gelir. Onun dilinde; “mert” bütün meziyetlerin, “nâmert” de bütün çirkinliklerin sembolü haline gelmiştir. Zaten; “mert” iyi, “nâmert” de kötü demektir. Cesaret, cömertlik, misafirperverlik gibi meziyetler, “mert”in; korkaklık, muhanneslik ve cimrilik (pahıllık) gibi eksiklikler de “nâmert”in anlam dairesine dahil edilmiştir. Zaman zaman “koç yiğit” olarak da adlandırılan merdin itibar sahibi olmasına karşılık, nâmerdin kendi evinde bile rahatı yoktur. Misafir görünce gizlenen nâmerdin yüz tanesi, bir tane merdin yerini tutmaz...

Koç yiğitler kanda barsa öyi bar,

Nâmerdin öz öyi zindandır beğler!

Mert çıkar mihmana güler yüz bilen,

Nâmert özün gizler, mihman yoluksa.

*Yüz nâmert yerini tutmaz bir merdin.*²²

Şairin mertlerle nâmertleri karşılaştırdığı şiirleri de vardır. Bu karşılaştırma, bazen savaş ortamında bazen de günlük hayatta yapılır. Mert ve nâmert, savaş ortamında şöyle tasvir edilmektedir:

Savaşta mert baştan geçer,

Nâmert akıl huştan geçer.

¹⁸ Age, s. 209.

¹⁹ Age, s. 211.

²⁰ Age, s. 214.

²¹ Age, s. 221.

²² Age, s. 227.

*Merdân sığnanı Alla'dır,
Muhannes başa beladır.²³
Mert bilen nâmerdin oynu denk gelmez,
Nâmertler savaştta zenândır, beğler!²⁴*

Mahtumkulu'nun, büyük ölçüde on sekizinci yüzyılın şartları ile şekillenen önemli bir yönü de, din anlayışıdır. Babası Azadı'nın, "Vagz-ı Azad"ın ikinci bölümünü cömertlik ve hayır işlerine ayırdığını, çünkü kurulacak devletin imarının ancak bu yolla mümkün olacağına inandığını belirtmiştik. Azadı'nın hem oğlu hem de öğrencisi olan Mahtumkulu da, cömertlik konusunda babasıyla aynı kanaatleri taşımaktadır. Ancak, o, cömertliği imar ile sınırlandırmamış; hatta ilk sıraya da almamıştır. Ona göre, ilk sırada "insan" vardır. Bunun sonucu olarak da, Mahtumkulu'nun din anlayışında öncelik, dinin sosyal hayatı düzenleyen emir ve tavsiyeleridir. Namaz, oruç ve hac gibi, kul ile Allah arasında olan ibadetlerle daha az ilgilenmiş; buna karşılık sosyal yönü ağır basan zekat üzerinde daha fazla durmuştur. Cömertliği yüceltmıştır, "mert" kelimesine "cömertlik" anlamını da yüklemiş ya da zaten var olan bu anlamı vurgulamış; cimriliği ise "bahıl", "muhannes" gibi kelimelerle ifade ederken "nâmertlik" dairesine almıştır. Bu konuyla ilgili mısraları, çoktur. Bunlardan bazıları şu şekildedir:

*Muhannes başa beladır²⁵
Muhannesler havflı yerde düşmandan²⁶
Dünyada bahılın yüzünü görme,
Aş ile nânını alışıp berme.²⁷
Mihnet bilen mal cem eden muhkem bay,
Evvel hayrın bolsa, gönder özünden.
Yığıp zekat bermenlerin hali vay,
Taşla karnı dolar tamu közünden.

Zekatsız mal mahşer günü mar taptı,
Irak düştün yaradanın gözünden.²⁸
Mal döner çıyan çirmeğe,
Durur et kanun sormağa,
Malından zekat bermeğe,
Gözleri kıyman yiğide.²⁹
Tanrı bizâr erer zekatsız baydan,
Zinhâr siz hem kaçın ol gelen câydan.³⁰*

²³ Age, s. 222.

²⁴ Age, s. 223.

²⁵ Age, s. 222.

²⁶ Age, s. 223.

²⁷ Age, s. 224.

²⁸ Age, s. 225.

²⁹ Age, s. 316.

³⁰ Age, s. 326.

Cimriliğin ve cimrilerin aşağılanmasına karşılık, cömertlik ve cömertler yüceltilmektedir. Yüceltme de, gariplere merhamet ve yardım etmeye dayandırılmaktadır. Ahmed Yesevî etkisinin çok açık olarak hissedildiği mısralardan bazıları şunlardır:

*Baylar bardır, gariplere rahm eyler.*³¹

İhlâs bilen Allah için mal bersen,

*Sansız sevap bolup barıt izinden.*³²

Dirilikte özü berse elinden,

Haber tutan yaradanın yolundan,

Hayır tapar mal ber eken malından,

Ol hem yahşı yâd etseler izinden.

Mahtumkulu, ger doyursan bir acı,

*Malumdur, bu yerde taparsın hacı.*³³

Son olarak, Mahtumkulu'nun, yine yaşadığı dönemle ilgili olan bir başka yönü, satirik şiirleri üzerinde durmakta da fayda vardır. Aslında, cimriler hakkındaki şiirlerini de, bu başlık altına almamız mümkündür. Ancak, bu şiirlerinde daha genel bir eleştiri söz konusudur. Buna karşılık, hedefi açıkça belirtilen taşlamaları da bulunmaktadır. Bunların başında da kadı ve müftü gibi devlet adamlarıyla, adaletten uzak devlet adamları gelmektedir. Mahtumkulu, bu şiirlerinde de, halkın yanında olan, halkın sıkıntılarını dert edinen ve halkın sözcülüğünü yapan bir şair olarak karşımıza çıkmaktadır:

Riya boldu köpiün okan namazı,

Tanrı hiç birinden bolmadı razı,

Peygamber ornunda oturan kazı,

Para için elin aç a başladı.

Şahlarda kalmadı hükm-i adalet,

Bir pul için müftü berer rivâyet,

Bil, bu işler nişâne-yi kıyâmet,

Zâlimler bî-tövbe öte başladı.

Kazı bolan bir cevapta durmadı,

Gece mihnet tartıp kitap görmedi,

Şeriat uğrunda doğru yörmedi,

*Nefs için imansız öte başladı.*³⁴

Mahtumkulu'nun, şiirlerinde ele aldığı temalar, elbette burada saydıklarımızdan ibaret değildir. Bunlar, daha çok yaşadığı dönemi aksettiren yada bu dönemin ürünü olanlardır. Bu ve benzeri şiirlerine dayanarak, Mahtumkulu'nun, yaşadığı dönemin “toplumsal sıkıntılar”ına ilgisiz kalmayan, derman olmaya, yol göstermeye, umut olmaya ve umut vermeye çalışan bir şair olduğunu söylemek, yanlış olmayacaktır. O, üyesi olduğu bir toplumun duygularına tercüman olmuş ve bu duyguları “edebî” bir çerçeveye yerleştirerek ifade etmiştir. Kendinden sonra gelen bütün şairleri etkilemesi, büyük ölçüde bu

³¹ Age, s. 224.

³² Age, s. 225.

³³ Age, s. 298.

³⁴ Age, s. 446-447.

yönüyle ilgilidir. Etkilediği, sadece şairler olmamış; bütün Türkmen boyları, rüyasını gördüğü “Türkmen birliği” fikrini hayata geçirmişlerdir. Yani, diktiği fidan, meyvelerini vermiştir. Ölümünden yaklaşık seksen yıl sonra yazılan Cenknâme adlı eserde geçen “*Tekeler ve yomutlar göklenlere kömeğe gelyerler ve Türkmen taffalarının birleşen güççleri şa goşunını derbi-dağın edyerler. Ondan son, Marı, Saragt Türkmenlerine kömeğe gaydyarlar.*”³⁵ şeklindeki ifade, şairin daha önce de verdiğimiz

*Türkmenler bağlasa bir yere beli,
Kurutur Gulzum’u derya-yı Nil’i,
Teke, Yomut, Gölken, Yazır, Alili,
Bir devlete kulluk etsek beşimiz.*

şeklinde ifade ettiği idealinin ya da rüyasının gerçekleşmiş olduğunu göstermiyor mu?

Kaynaklar

- 📖 BİRAY Himmet, **Mahtumkulu Divanı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.
- 📖 **Fuzûlî Divanı**, Haz: K. Akyüz, S. Beken, S. Yüksel, M.Cumbur; Akçağ Yay., Ankara 1990.
- 📖 SARAY Mehmet, **Türkmen Tarihi**, Nesil Matbaacılık, İstanbul 1993.
- 📖 **Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi**, Kültür Bak. Yay. , Ankara 1998, C. 10.
- 📖 **Türkmen Şiiri Antolojisi**, Haz: Fikret Türkmen, Gurbandurdı Geldiev, TÜRKSOY Yayınları, Ankara1995.

³⁵ **Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları antolojisi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998, C. 10, s. 552.